

คำนำ

งานวิจัยเรื่องนี้สืบเนื่องมาจากความสนใจในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 ที่ผู้วิจัยได้รับการตั้งคำถามบ่อยครั้งว่า งานสถาปัตยกรรมสมัยนี้มีอะไรหลงเหลือให้ศึกษาอีกหรือไม่ ก็ตั้งข้อสังเกตแบบสรุปตามทัศนะดั้งเดิมของนักวิชาการรุ่นก่อนๆ ว่า งานยุคนี้ถูกผลิตขึ้นในภาวะสงครามที่เป็นการลอกเลียนงานสมัยอยุธยาปลายเป็นหลักจนไม่น่าจะมีประเด็นอะไรที่จะศึกษาทางรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมได้อีก

ยังไม่แน่ว่าประเด็นว่าด้วยร่องรอยงานช่างในยุคนี้ที่เรียกได้ว่าถูกเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แม้แต่งานที่เชื่อแน่ว่าสร้างสมัยรัชกาลที่ 1 ก็ยังมีข้อจำกัดในแง่ของการบูรณปฏิสังขรณ์นับครั้งไม่ถ้วนในช่วงเวลา 200 ปีที่ผ่านมา จนสิ่งที่เราเห็นปัจจุบันอาจไม่เหลือร่องรอยของงานช่างรัชกาลที่ 1 เลยก็ได้ อันนำมาซึ่งข้อคิดเห็นต่อหลักฐานที่จะสามารถใช้เป็นตัวแบบในการศึกษางานสถาปัตยกรรมในยุคนี้ว่าจะสามารถทำได้มากน้อยเพียงใด

คำถามเหล่านี้ทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะลองศึกษาเรื่องนี้ดูสักครั้ง และหลังจากที่ได้มีโอกาสสำรวจงานวิชาการที่นอกเหนือไปจากแวดวงศิลปะและสถาปัตยกรรมที่ถูกผลิตขึ้นในช่วงเกือบ 30 ปีที่ผ่านมา ก็ทำให้เริ่มเห็นว่า ยุครัชกาลที่ 1 มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมหลายด้านที่เป็นลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญออกไปจากสมัยอยุธยาตอนปลายมากกว่าที่เคยเข้าใจกัน และน่าจะส่งผลต่อการสร้างงานสถาปัตยกรรมด้วยเช่นเดียวกัน จนในที่สุดก็ออกมาเป็นงานวิจัยเล่มนี้

ผลของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มิได้หวังว่าจะเป็นคำตอบที่ถูกต้องสมบูรณ์ แต่ผู้วิจัยหวังว่าจะเป็นงานที่ช่วยกระตุ้นให้เกิดความสนใจศึกษาสถาปัตยกรรมตลอดจนงานช่างแขนงอื่นๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1 เพิ่มมากขึ้นต่อไปในอนาคต

รองศาสตราจารย์ ชาตรี ประกิตนันทการ

ผู้วิจัย

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยฉบับนี้ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจาก สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีงบประมาณ พ.ศ. 2551 และงานวิจัยชิ้นนี้สำเร็จลงได้โดยได้รับความอนุเคราะห์ในการให้คำปรึกษาจาก ศาสตราจารย์ สายชล สัตยานุรักษ์ อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และสุดท้ายขอขอบคุณ คุณลิ้นวัตร อีระพงษ์รามกุล และบริษัท บานาน่า สตูดิโอ สำหรับการถ่ายภาพประกอบสามมิติ รวบรวมภาพถ่ายเก่าในหอจดหมายเหตุ ตลอดจนถ่ายภาพประกอบเป็นจำนวนมากในงานวิจัยฉบับนี้

ชื่อโครงการ	ความหมายทางสังคมและการเมืองในสถาปัตยกรรม สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ชื่อผู้วิจัย	รองศาสตราจารย์ ชาตรี ประกิตนันทการ
หน่วยงานที่สังกัด	คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
แหล่งทุนอุดหนุนการวิจัย	สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีที่เสร็จ	2557
ประเภทการวิจัย	การวิจัยพื้นฐาน
สาขาวิชา	ปรัชญา

บทคัดย่อ

งานวิจัยชิ้นนี้มีเป้าหมายเพื่อศึกษางานสถาปัตยกรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรี (ครองราชย์ พ.ศ. 2325 – 2352) เป้าหมายของงานวิจัยมุ่งเน้นศึกษาถึงลักษณะเฉพาะ, อุดมการณ์, สัญลักษณ์ ตลอดจนความหมายของงานศิลปะและสถาปัตยกรรมในยุคนี้ที่มีต่อสังคมยุคต้นรัตนโกสินทร์ โดยอาศัยชุดเอกสารชั้นต้นต่างๆ อาทิ คัมภีร์ไตรภูมิโลกวินิจยภคชา, สมุดภาพไตรภูมิ, พงศาวดาร, ตลอดจนการลงพื้นที่สำรวจงานสถาปัตยกรรมในยุคสมัยดังกล่าว ผลการวิจัยพบว่า ในยุคสมัยนี้ได้มีการยก “คติพระอินทร์” ขึ้นเป็นอุดมการณ์ใหม่ของรัฐ มีการใช้สัญลักษณ์ “ศิระแผ่นดิน” ในฐานะศูนย์กลางของโลกแทนที่ “เขาพระสุเมรุ” ซึ่งคตินิยมดังกล่าวได้ถูกนำเสนอผ่านรูปแบบงานศิลปะและสถาปัตยกรรมรูปแบบใหม่ 3 ประการซึ่งแตกต่างออกไปจากรูปแบบงานศิลปะและสถาปัตยกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลาย ประการแรกคือ คตินิยมในการสร้างระเบียงคดล้อมรอบพระอุโบสถซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยอยุธยาตอนปลาย ประการที่สอง คือ ความนิยมใน “คติพระอินทร์” ที่นำมาซึ่งการสร้างงานศิลปะและสถาปัตยกรรมที่ปรากฏรูปสัญลักษณ์ของพระอินทร์เป็นจำนวนมาก และประการที่สาม คือ พระราชานิยมใน “พระพุทธรูปปางสมาธิ” ของรัชกาลที่ 1 ซึ่งแตกต่างจากคตินิยมเดิมในสมัยอยุธยาที่นิยม “พระพุทธรูปปางมารวิชัย” ผลของงานวิจัยนำมาสู่ข้อสรุปใหม่ที่โต้แย้งกับข้อเสนอเดิมในวงวิชาการทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมที่เชื่อว่า งานศิลปะและสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 1 คืองานสถาปัตยกรรมที่เน้นการจำลองหรือลอกเลียนแบบงานช่างจากสมัยอยุธยาตอนปลาย

คำสำคัญ : สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1, คติพระอินทร์, ศิระแผ่นดิน, พระพุทธรูปปางสมาธิ

Research Title	SOCIAL AND POLITICAL MEANINGS IN ARCHITECTURE OF THE REIGN OF KING RAMA I
Researcher	Associate Professor Chatri Prakitnonthakan
Office	Faculty of Architecture, Silpakorn University
Research Grants	Research and Development Institute, Silpakorn University
Year of completion	2014
Type of research	basic research
Subjects	philosophy

Abstract

This research studies Siamese architecture during the reign of King Phra Buddha Yodfa Chulaloke [Rama I, 1782 – 1809], the first king of the Chakri Dynasty. The focus is on ways in which the new state instilled its identity, ideology, symbolism and social meaning into works of art and architecture. The main features of this Early Rattanakosin Era were the establishment of ‘Belief in Indra’ as the ideology of the state, and the replacement of *kao-pra-su-meru* [The Mountain of the Gods] by *Srisa-Plandin* [head of the land] as the centre of the world. This study suggests that these new emerging ideas extended into aspects of art and architecture, making them distinctive from those of the late Ayutthaya period in at least three aspects. First of all, the ordination hall is encircled by *rab̄tengkhōt* [colonnade] in its compound, a particular combination unprecedented in Ayutthaya period; secondly, a significant number of works of art and architectural elements were made to depict the subject of Indra God, or related to Indra God; and thirdly, the principle Buddha Image in the ordination hall is of Mediation posture, rather than *Maravijaya* posture as usually found in Ayutthaya period. The research draws upon archival sources, such as *Tribhumi Lakkavinichayakatha* (one of the most important literatures during the reign of King Rama I), the *Traibhumi* painting manuscript, chronicles, and upon first-hand analysis of architecture. The findings reject the accepted view that customarily sees architecture during the reign of King Rama I as a replica or a direct continuation of those of the late Ayutthaya period. The result will revise existing histories of architecture in King Rama I era.

Key words: Architecture in the Reign of King Rama I, Belief in Indra, Srisa-Plandin [head of the land], Buddha image in mediation posture

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
กิตติกรรมประกาศ	ข
บดคัดย่อภาษาไทย	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญภาพ	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ของงานวิจัย	6
1.3 ขอบเขตของการวิจัย	6
1.4 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	7
1.5 หน่วยงานที่นำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์	7
1.6 ขั้นตอนและวิธีการวิจัย	7
1.7 ทบทวนวรรณกรรม	8
1.8 กรอบแนวคิดในการวิจัย	11
1.9 ชุดเอกสารและหลักฐานที่ใช้ในงานวิจัย	15
บทที่ 2 สันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1	20
2.1 พระบรมมหาราชวัง	22
2.2 วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	27
2.3 วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	30
2.4 วัดราชบูรณราชวรวิหาร	36
2.5 วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร	38
2.6 วัดระฆังโฆสิตาราม	39
2.7 วัดราชาธิวาส	41
2.8 วัดอรุณราชวราราม	41
2.9 วัดสุวรรณาราม	42
2.10 วัดคูหาสวรรค์	43
2.11 วัดราชสิทธิาราม	44
2.12 วัดยานนาวา	45
2.13 วัดสุวรรณดาราราม	46

	หน้า
บทที่ 3 ลักษณะเฉพาะงานสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 1	48
3.1 การวางผังวัดโดยให้พระอุโบสถเป็นประธานโดยมีระเบียงคดล้อมรอบ	48
3.2 พระราชนิยมในพระพุทธรูปปางสมาธิ	51
3.3 “คติพระอินทร์” ในศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม	57
บทที่ 4 คติพระอินทร์: อุดมการณ์แห่งรัฐสมัยรัชกาลที่ 1	67
4.1 คติพระอินทร์ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์	68
4.1.1 คติพระอินทร์ก่อนสมัยอยุธยา	68
4.1.2 คติพระอินทร์สมัยอยุธยา	69
4.2 กษัตริย์และรัฐบนฐานอุดมคติเรื่องพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1	71
4.3 คติพระอินทร์กับความชอบธรรมทางการเมือง	72
4.4 คติพระอินทร์กับการจำลองดาวดึงส์สวรรค์ในพื้นที่พุทธาวาสวัดรัชกาลที่ 1	75
4.5 การจำลองดาวดึงส์สวรรค์บนเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ	77
4.5.1 ดาวดึงส์สวรรค์และพระอินทร์ในไตรภูมิโลกวินิจจยภชา	78
4.5.2 การตีความดาวดึงส์สวรรค์ในเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1	82
4.5.3 การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 3: การขยายความรู้ปญฺญลักษณะดาวดึงส์สวรรค์	86
บทที่ 5 ศีรษะแผ่นดิน ใน มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป	92
5.1 ชมพูทวีป: โพธิบัลลังก์ และ มัชฌิมประเทศ ที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวินิจจยภชา และ สมุดภาพไตรภูมิ	92
5.2 ศีรษะแผ่นดิน ศูนย์กลาง ชมพูทวีป ในเขตพุทธาวาสสมัยรัชกาลที่ 1	104
5.2.1 การตีความสัญลักษณ์ “ศีรษะแผ่นดิน”	105
5.2.2 การตีความสัญลักษณ์ “สัตตมหาสถาน”	106
5.2.3 การตีความสัญลักษณ์ “อัฐมหาสถาน”	108
5.2.4 การตีความสัญลักษณ์ “มหานครใหญ่” และ “ชนบทนคร”	111
5.2.5 การตีความสัญลักษณ์ “ป่าหิมพานต์”	114
5.2.6 ภาพทรมานท้าวมหาชมพูในพระอุโบสถ: การย้าสัญลักษณ์ “ศีรษะแผ่นดิน”	116
5.3 ทำไมต้องจำลองสัญลักษณ์ “ศีรษะแผ่นดิน”	118
5.4 การเน้นย้ำสัญลักษณ์ “ศีรษะแผ่นดิน” ในสมัยรัชกาลที่ 3	120
5.5 ความเป็นไปได้ทางความหมายของพื้นที่พุทธาวาสวัดแห่งอื่นๆ สมัยรัชกาลที่ 1	121
บทที่ 6 บทสรุปและข้อเสนอแนะ	125
บรรณานุกรม	128
ประวัติผู้วิจัย	136

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 2.01: ภาพถ่ายทางอากาศพระบรมมหาราชวังและวัดพระแก้ว พ.ศ. 2489 โดย Williams Hunt	22
ภาพที่ 2.02: แผนผังสันนิษฐานการแบ่งพื้นที่พระบรมมหาราชวังในสมัยรัชกาลที่ 1	23
ภาพที่ 2.03: หมู่พระมหามณเฑียร ภายในพระราชฐานชั้นกลาง สมัยรัชกาลที่ 5	23
ภาพที่ 2.04: ภาพวาดแสดงเหตุการณ์เพลิงไหม้พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท	24
ภาพที่ 2.05: พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ที่สร้างขึ้นแทนที่พระที่นั่งอมรินทราภิเษก มหาปราสาท	24
ภาพที่ 2.06: พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท	24
ภาพที่ 2.07: พระที่นั่งพิมานรัตยา ที่เชื่อมต่อมาจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท	24
ภาพที่ 2.08: แผนผังหมู่พระมหามณเฑียร	25
ภาพที่ 2.09: หมู่พระมหามณเฑียร	26
ภาพที่ 2.10: ภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ	26
ภาพที่ 2.11: แผนผังสันนิษฐาน วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมัยรัชกาลที่ 1 ภายหลังเพลิงไหม้หอมณเฑียรธรรม	28
ภาพที่ 2.12: พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ราวสมัยรัชกาลที่ 5	29
ภาพที่ 2.13: บริเวณภายในพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ราวสมัยรัชกาลที่ 5	29
ภาพที่ 2.14: ภาพถ่ายมุมสูงวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	30
ภาพที่ 2.15: ภาพ Siamese Temple ที่สันนิษฐานว่าคือพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ที่สร้างขึ้นสมัยรัชกาลที่ 1	32
ภาพที่ 2.16: ภาพเจดีย์พระศรีสรรเพชญดาญาณ วัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 2 ก่อนบูรณะใหญ่รัชกาลที่ 3	33
ภาพที่ 2.17: เจดีย์พระศรีสรรเพชญดาญาณและเจดีย์ 3 องค์ที่สร้างเพิ่มในสมัยรัชกาลที่ 3-4	33
ภาพที่ 2.18: พระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ที่สร้างขึ้นใหม่สมัยรัชกาลที่ 3	34
ภาพที่ 2.19: พระมหาธาตุที่มุมพระระเบียง สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 (บูรณะใหม่สมัยรัชกาลที่ 3)	34
ภาพที่ 2.20: ภาพสันนิษฐานพื้นที่พุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1	35
ภาพที่ 2.21: แผนผังพุทธาวาสวัดราชบูรณะ ก่อนโดนระเบิดในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2	37
ภาพที่ 2.22: พระอุโบสถและพระระเบียงวัดราชบูรณะก่อนโดนระเบิด ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2	37
ภาพที่ 2.23: ภาพถ่ายทางอากาศวัดสระเกศ พ.ศ. 2489 โดย Williams Hunt	38
ภาพที่ 2.24: พระอุโบสถวัดสระเกศ	38
ภาพที่ 2.25: พระปรารักษ์ที่รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในวัดระฆังฯ	40
ภาพที่ 2.26: พระอุโบสถวัดระฆังฯ	40

ภาพที่ 2.27: หอไตรวัดระฆังฯ ที่เคยเป็นตำหนักของรัชกาลที่ 1 เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าพระยาจักรี	41
ภาพที่ 2.28: ภาพประติมากรรม (ประติมากรรมอินทร์) ภายในหอไตรวัดระฆังฯ	41
ภาพที่ 2.29: ภาพสันนิษฐานพื้นที่พุทธาวาสวัดอรุณฯ สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี-รัชกาลที่ 1	42
ภาพที่ 2.30: พระอุโบสถวัดสุวรรณาราม	43
ภาพที่ 2.31: ภายในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม ภาพจิตรกรรมฝาผนัง เขียนขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 3	43
ภาพที่ 2.32: พระอุโบสถวัดคูหาสวรรค์	44
ภาพที่ 2.33: ภายในพระอุโบสถวัดคูหาสวรรค์	44
ภาพที่ 2.34: พระอุโบสถวัดราชสิทธิาราม	44
ภาพที่ 2.35: อาคารลักษณะคล้ายกุฏิวิปัสสนาที่เรียงรายโดยรอบพระอุโบสถ	44
ภาพที่ 2.36: พระอุโบสถและสำเภาเจดีย์ วัดยานนาวา	45
ภาพที่ 2.37: พระอุโบสถวัดสุวรรณดาราราม ออยุธยา	46
ภาพที่ 2.38: หอระฆังวัดสุวรรณดาราราม ออยุธยา	46
ภาพที่ 3.01: แผ่นผังพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475	49
ภาพที่ 3.02: แผ่นผังพุทธาวาสวัดสระเกศ จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475	49
ภาพที่ 3.03: แผ่นผังพุทธาวาสวัดราชบูรณะ จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475	49
ภาพที่ 3.04: ภาพถ่ายทางอากาศวัดพระศรีรัตนศาสดาราม	49
ภาพที่ 3.05: ภาพถ่ายทางอากาศวัดมหาธาตุ สกลช่วงวังหน้า ทำระเบียงล้อมพระอุโบสถและพระวิหาร	50
ภาพที่ 3.06: ภาพถ่ายทางอากาศวัดปทุมคงคา ทำระเบียงล้อมพระอุโบสถและพระวิหาร	50
ภาพที่ 3.07: แผ่นผังวัดดุสิตาราม พระอุโบสถล้อมด้วยพระระเบียง จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2490	50
ภาพที่ 3.08: แผ่นผังวัดอมรินทร์ พระอุโบสถล้อมด้วยพระระเบียง จากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475	50
ภาพที่ 3.09: ผังวัดอรุณราชวราราม สมัยรัชกาลที่ 3 พระอุโบสถล้อมด้วยพระระเบียง	50
ภาพที่ 3.10: ภาพถ่ายทางอากาศวัดสุทัศน์ พ.ศ. 2489 ทำระเบียงล้อมพระวิหาร	51
ภาพที่ 3.11: แผ่นผังวัดราชสิทธิาราม พ.ศ. 2475 ออกแบบกุฏิวิปัสสนาล้อมรอบพระอุโบสถ ลักษณะคล้ายระเบียงที่ล้อมรอบพระอุโบสถ	51
ภาพที่ 3.12: พระพุทธรูปนิรันตปฏิมากร พระประธานภายในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	52
ภาพที่ 3.13: พระพุทธรูปนิรันตปฏิมากร พระประธานภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ	52
ภาพที่ 3.14: พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดราชบูรณะ	53
ภาพที่ 3.15: พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดสระเกศ	53
ภาพที่ 3.16: พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดสมอราย	54
ภาพที่ 3.17: พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดสระเกศ	54

	หน้า
ภาพที่ 3.18: พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดยานนาวา	55
ภาพที่ 3.19: พระประธานปางสมาธิ ภายในพระอุโบสถวัดकुหาสวรรค์	55
ภาพที่ 3.20: หมู่พระมหามณเฑียร ในพระบรมมหาราชวัง	58
ภาพที่ 3.21: พระอินทร์ประทับภายในปราสาท ลายหน้าบันบนพระที่นั่งไพศาลทักษิณ	58
ภาพที่ 3.22: จิตรกรรมเรื่อง มขมาณพ (ประวัติพระอินทร์) กำลังดูแลการก่อสร้างศาลา หอไตรวัดระฆัง	60
ภาพที่ 3.23: หน้าบันรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ สันนิษฐานว่าเป็นวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1	62
ภาพที่ 3.24: หน้าบันพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ หอมณเฑียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	62
ภาพที่ 3.25: จิตรกรรมโลกสันฐาน ตรงกลางคือเขาพระสุเมรุและดาวดึงส์สวรรค์ พระอุโบสถวัดดุสิตาราม	63
ภาพที่ 3.26: จิตรกรรมภาพเขาพระสุเมรุที่เน้นแสดงสวรรค์ทั้ง 6 ชั้น พระอุโบสถ วัดเกาะแก้วสุธาราม	64
ภาพที่ 3.27: โครงสร้างภาพจิตรกรรมหลังพระประธานในพระอุโบสถยุคต้นรัตนโกสินทร์ ที่เน้นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นหลัก	64
ภาพที่ 3.28: ภาพพระอินทร์และสวรรค์ดาวดึงส์ ในสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงธนบุรี	65
ภาพที่ 3.29: ภาพพระอินทร์ในพุทธประวัติตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ ในพระที่นั่งพุทธไธสวรรย์	65
ภาพที่ 4.01: ไตรภูมิโลกวิจิตรฉายภาพ ส่วนที่ 1 บันทึกลงสมุดไทย	77
ภาพที่ 4.02: ไตรภูมิโลกวิจิตรฉายภาพ ส่วนที่ 2 บันทึกลงใบลาน	77
ภาพที่ 4.03: ภาพแสดงโครงสร้างโลกและจักรวาลตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา	79
ภาพที่ 4.04: แผนผังสันนิษฐาน เขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1	82
ภาพที่ 4.05: พระมหาธาตุทั้ง 4 มุม ภายในลานพระระเบียง	83
ภาพที่ 4.06: เทพในขัณฑ์พระมหาธาตุ	83
ภาพที่ 4.07: ภาพเปรียบเทียบพระระเบียงซ้อน 2 ชั้นกับตะโพน อันเป็นลักษณะกายภาพของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์	84
ภาพที่ 4.08: พระเจดีย์หย่อม บริเวณมุมทั้ง 4 นอกพระระเบียง สัญลักษณ์แทนเขาสัตตบริภัณฑ์	85
ภาพที่ 4.09: พระเจดีย์ราย นอกพระระเบียงที่สร้างเพิ่มสมัยรัชกาลที่ 3 สัญลักษณ์แทนเขาสัตตบริภัณฑ์	85
ภาพที่ 4.10: วิหารคด ทั้ง 4 มุม แทนทวีปใหญ่ทั้ง 4 ทวีป	85
ภาพที่ 4.11: ภาพสามมิติแสดง วิหารคดทั้ง 4 พร้อมทั้ง ศาลาราย ที่อาจหมายถึง ทวีปใหญ่ทั้ง 4 และทวีปบริวารที่ลอยอยู่บนโลณมหาสุมุท	85
ภาพที่ 4.12: ภาพถ่ายมุมสูงพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ การจำลองดาวดึงส์สวรรค์ ลงในงานสถาปัตยกรรม	86

	หน้า
ภาพที่ 4.13: พระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ ที่สร้างขึ้นใหม่สมัยรัชกาลที่ 3	87
ภาพที่ 4.14: ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ เขียนขึ้นใหม่สมัยรัชกาลที่ 3	87
ภาพที่ 4.15: ลายบานประตูรูปพัดพระราชาคณะ เขียนขึ้นใหม่สมัยรัชกาลที่ 3	88
ภาพที่ 4.16: ตะเกียง ถูกเพิ่มเข้ามาภายในพื้นที่ระหว่างพระระเบียงชั้นนอกและชั้นใน	88
ภาพที่ 4.17: กลุ่มพระเจดีย์ประธานที่ถูกเพิ่มขึ้นใหม่สมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4	88
ภาพที่ 4.18: ภาพสามมิติสันนิษฐานแผนผังพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 3	89
ภาพที่ 4.19: ภาพสามมิติสรุปการตีความแผนผังพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ ที่เป็นการจำลองดาวดึงส์สวรรค์	91
ภาพที่ 5.01: แผนผังจำลองการกำหนดตำแหน่งสถูปมหาสถาน ตามที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา	93
ภาพที่ 5.02: แผนผังจำลองการกำหนดตำแหน่งอัฐมมหาสถาน ตามที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ส่วนวนที่ 2	94
ภาพที่ 5.03: แผนผังจำลององค์ประกอบต่างๆ ของชมพูทวีป ตามที่ปรากฏใน ไตรภูมิโลกวิจิตรกถา ส่วนวนที่ 2	95
ภาพที่ 5.04: ภาพจักรวาลแนวตั้งที่เกิดจากนำสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าตัน” มาเรียงต่อกัน	99
ภาพที่ 5.05: ภาพจักรวาลแนวตั้งในสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าตัน” เมื่อแยกดูทีละหน้า	99
ภาพที่ 5.06: ภาพป่าหิมพานต์ ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”	100
ภาพที่ 5.07: ภาพป่าหิมพานต์และปัญจมหานที ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”	100
ภาพที่ 5.08: ภาพเวสสันดรชาดก ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”	100
ภาพที่ 5.09: ภาพชนบทนครและโสฬสมหานคร ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”	100
ภาพที่ 5.10: ภาพมัชฌิมประเทศ กลางชมพูทวีป ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”	101
ภาพที่ 5.11: ภาพบ้านเมืองในดินแดนสุวรรณภูมิ ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”	101
ภาพที่ 5.12: ภาพลังกาทวีป ที่นำมาเรียงต่อกันจากสมุดภาพไตรภูมิ “หน้าปลาย”	101
ภาพที่ 5.13: แผนผัง มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป	103
ภาพที่ 5.14: แผนผัง มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป	103
ภาพที่ 5.15: แผนผัง มัชฌิมประเทศ ศูนย์กลาง ชมพูทวีป	104
ภาพที่ 5.16: พระพุทธเทวปฏิมากร พระพุทธรูปปางสมาธิในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ สัญลักษณ์ศิระแผ่นดิน	105
ภาพที่ 5.17: พระนาครปรก วิหารทิศตะวันตก แทนความหมาย สถูปมหาสถานสัปดาห์ที่ 6	107

	หน้า
ภาพที่ 5.18: จิตรกรรมฝาผนังตอน “พระเกศาธาตุ” พระอุโบสถวัดดุสิตาราม ซึ่งที่วิหารทิศตะวันตกของวัดพระเชตุพนฯ สมัยรัชกาลที่ 1 จารึกระบุว่าเขียนภาพตอนนีเช่นเดียวกัน	107
ภาพที่ 5.19: พระเจ้าตรัสในควงไม้มหาโพธิ์ วิหารทิศใต้ แทนความหมาย อัฐมहाสถานตอนปฐมเทศนา	110
ภาพที่ 5.20: พระป่าเลไลย์ วิหารทิศเหนือ แทนความหมาย อัฐมहाสถาน ตอนป่าเลไลย์	110
ภาพที่ 5.21: แผ่นผังแสดงการตีความ แนวแกนวิหารทิศตะวันออก-ตะวันตก แทน สัตตมหาสถาน แนวแกนวิหารทิศเหนือ-ใต้ แทน อัฐมहाสถาน	111
ภาพที่ 5.22: ภาพเปรียบเทียบแผ่นผังวัดพระเชตุพนฯ กับ แผ่นผังมณฑลประเทศ ใน สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1 และ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7	112
ภาพที่ 5.23: ภาพพระพรหมลงมาดูดอกบัวบุพพนิมิต ที่ศิระแผ่นดิน จาก สมุดภาพไตรภูมิฉบับภาษาเขมร เลขที่ 1 และ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรขอม ภาษาไทย เลขที่ 7	113
ภาพที่ 5.24: ภาพแสดงป่าหิมพานต์ จากสมุดภาพไตรภูมิ จะเห็นว่าสัตว์ที่ปรากฏในป่า คือการแสดงพุทธประวัติตอนเสวยพระชาติเป็นสัตว์ต่างๆ ซึ่งก็คือการเขียนภาพชาดก 550 พระชาตินั้นเอง	115
ภาพที่ 5.25: พื้นที่พุทธาวาสนอกแนวพระระเบียง แทนความหมายป่าหิมพานต์	116
ภาพที่ 5.26: แผ่นผังสรุปความหมายของพื้นที่ส่วนต่างๆ ในเขตพุทธาวาสวัดพระเชตุพนฯ ตามคติศิระแผ่นดิน	117
ภาพที่ 5.27: ภาพเปรียบเทียบแผ่นผัง มณฑลประเทศ สมุดภาพไตรภูมิฉบับอักษรธรรมล้านนา เลขที่ 9 กับแผ่นผังพุทธาวาสวัดต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ 1 (วัดสระเกศ, วัดราชบูรณะ, วัดดุสิตาราม, และ วัดอมรินทร์) ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกัน	122